

८

काव्यशास्त्रप्रवेशः-१

प्रस्तावना

अयि प्रियच्छात्राः, अस्मिन् पाठे साहित्यस्य प्रवेशार्थं वेदादिवाङ्मयस्य परिचयः युष्माभिः प्राप्तव्यः अस्ति। संस्कृते काव्यसम्पत्तिः सागरवत् अपारा अमूल्या च वर्तते। तत्र अस्माकं सनातनज्ञानराशिः तदात्मकं जीवनं च प्रतिबिम्बितं वर्तते। तादृशस्य काव्यराशेः मूलं स्वरूपं वेदे एव दृश्यते। अपिच वेदेन उपदिष्टं तत्त्वमेव काव्येन प्रकटीक्रियते। वेदस्तु षडङ्गसहितः अस्ति। अतः भवन्तः वेदस्य षडङ्गानाञ्च परिचयम् अत्र प्राप्स्यन्ति। वेदकाव्ययोः मध्यवर्ति पुराणसाहित्यम्। तस्मात् पुराणस्यापि सामान्यपरिचयः आवश्यकः। स च अत्र कार्यते। एवं वेदस्य पुराणस्य च परिचयं प्राप्य काव्यस्य प्रवेशाय योग्याः यूयं भविष्यथ। तेन अग्रिमपाठेषु कवीनां काव्यानाम् अलङ्कारशास्त्रस्य च अध्ययने युष्माकं भूमिका सिद्धा भवति।

उद्देश्यानि

अस्य पाठस्य अध्ययनेन -

- वेदानां परिचयः युष्माभिः प्राप्तुं शक्यः।
- वेदाङ्गानां परिचयः लब्धुं शक्यते।
- पुराणानां तेषां प्रयोजनस्य ज्ञानं भविष्यति।
- काव्यस्य मूलं, तस्य वैशिष्ट्यं, प्रयोजनञ्च ज्ञास्यन्ति।
- काव्यानां पठने काव्यशास्त्रस्य च अध्ययने पृष्ठभूमिः सेत्स्यति।
- वेद-पुराण-काव्यानां परस्पर समन्वयः ज्ञास्यते।

८.१) वेदः

संस्कृतिर्नाम सुपरिष्कृता जीवनपद्धतिः, यया क्रमशः आत्मोद्धारः सिद्ध्यति। भारतीयसनातनसंस्कृतिः चतुर्भिः पुरुषार्थैः परिकल्पिता वर्तते। धर्मः अर्थः कामः मोक्षः इति चत्वारः पुरुषार्थाः। कामो हि लौकिकजीवनसन्तृप्तिः सुखं वा। अर्थो हि तादृशसुखलाभार्थम् अपेक्षितानि वस्त्र-आहार-धन-क्षेत्रादीनि जीवनसाधनानि। धर्मो वै अर्थानामर्जने तद्वारा सुखलाभे शास्त्रोक्तः नियमविशेषः। मोक्षः अनन्तः शाश्वतानन्दः। एतेषां विवेके वेदः परमं प्रमाणम्। वेदः कैश्चित् पुरुषैः विरचितः ग्रन्थो न

भवति। अतः स अपौरुषेयः इत्युच्यते। स तु ऋषिभिः कस्याश्चित् योगभूमिकायां दृष्टः अर्थात् साक्षात्कृतः अस्ति। इष्टस्य लाभे अनिष्टस्य परिहारे अलौकिकम् उपायं यः बोधयति सः वेदः। तस्मात् -

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एनं विन्दति वेदेन तस्मात् वेदस्य वेदता॥ (ऋग्वेदभाष्यभूमिका)

इति वेदलक्षणं प्रतिपादयन्ति तदभिज्ञाः। तस्य अयमर्थः - पुरुषः यदा इष्टस्य लाभे अथवा अनिष्टस्य परिहारे प्रत्यक्षतः वा आलोचनबलेन वा उपायं न प्राप्नोति, तदा तादृशः उपायः यतः प्राप्यते अर्थात् अवगम्यते सः वेदः। अत एव वेदस्य ज्ञानरूपत्वं प्रतिष्ठितं वर्तते।

विद् - ज्ञाने इत्यस्मात् धातोः वेदशब्दः निष्पन्नः। अतः वेदः अलौकिकज्ञानराशिः एव भवति।

८.२) वेदविभागपरिचयः

वेदे मन्त्रः ब्राह्मणम् इति प्रधानं विभागद्वयं भवति। मन्त्रस्य संहिता इत्यपि नामान्तरम् भवति। तत्र मुख्यतया यज्ञविषयः एव भवति। ब्राह्मणस्य, ब्राह्मणम् आरण्यकम् उपनिषत् इति त्रयः विभागाः दृश्यन्ते। तत्र ब्राह्मणभागः मन्त्रव्याख्यानरूपी, यज्ञप्रक्रियां मुख्यतया निरूपयति। आरण्यकभागस्तु यज्ञाराध्यानां देवतानाम् आध्यात्मिकत्त्वं निरूपयति। उपनिषद्-भागः ब्रह्मलक्षणम् आत्मतत्त्वम् इत्यादिविषयं प्रतिपादयति। अतः उपनिषदां वेदान्तः इति नामान्तरम् अतीव प्रसिद्धम्। एवं मन्त्रब्राह्मणयोः यज्ञादिकर्मप्रतिपादनं प्रधानं दृश्यते। आरण्यके तु यज्ञकर्मणः आध्यात्मिकतत्त्वस्य च सम्मिलितं पर्यालोचनं प्रधानतया दृश्यते। अनया दृष्ट्या कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डम् इति वेदस्य अपरं विभागद्वयं परिकल्पितं वर्तते।

८.३) वेदस्य प्रकाराः

वेदस्य चत्वारः प्रभेदाः वर्तन्ते। ते तु ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः इति प्रसिद्धाः।

८.३.१) ऋग्वेदः

ऋक् इत्यस्यार्थः स्तुतिः। यज्ञदेवतास्तुतिप्रधानो वेदः ऋग्वेदः इत्युच्यते। सः छन्दोबद्धः भवति। अतः प्रायः पद्यरूपी भवति। मण्डलम्-अनुवाकः-वर्गः इति क्रमेण, अष्टकः-अध्यायः-सूक्तम् इति क्रमेण वा अस्य विभागपरिकल्पना सम्प्रदाये अस्ति। आधुनिकानाम् इतिहासज्ञानां सम्मतं मतं यद् ऋग्वेदः जगतः प्राचीनतमं वाङ्मयम्। ऋत्विक्षु ऋग्वेदीयः ऋत्विक् भवति होता।

८.३.२) यजुर्वेदः

यजुर्वेदः गद्यरूपी भवति। अत्र यज्ञप्रक्रियायाः विधयः प्रधानतया सन्ति। ऋत्विक्षु यजुर्वेदीयः ऋत्विक् भवति अध्वर्युः। यजुर्वेदे अध्वर्युसम्बद्धाः मन्त्राः प्रधानतया दृश्यन्ते। अस्य वेदस्य शुक्लयजुर्वेदः कृष्णयजुर्वेदः इति प्रकारद्वयं वर्तते। तस्य अध्याय-अनुवाक-काण्डिकारूपाः विभागाः सन्ति। शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखा, काण्वशाखा चेति शाखाद्वयम् उपलभ्यते। कृष्णयजुर्वेदस्य तु तैत्तिरीयशाखा, मैत्रायणीशाखा, काठकशाखा चेति तिस्त्रः शाखाः उपलभ्यन्ते।

८.३.३) सामवेदः

सामवेदः गानप्रधानः भवति। अत्र प्रायः ऋङ्मन्त्राः स्वरवैचित्र्येण गीयन्ते। ऋत्विक्षु सामवेदीयः ऋत्विक् भवति उद्गाता। यज्ञे उद्गातृकर्मणि सामगानं भवति।

८.३.४) अथर्ववेदः

अथर्ववेदः अथर्वनामकेन महर्षिणा दृष्टः। तस्मात् अथर्ववेदः इति तस्य नाम। अत्र प्राधान्येन ऋग्वेदीयमन्त्राः एव भवन्ति। एतद्वेदज्ञः ऋत्विक्षु यागे ब्रह्मा भवति। यतो हि अत्र सर्ववेदसारः अस्ति। तथैव आभिचारिकक्रिया, वनस्पतिविद्या, औषधविद्या इत्येवं नैकाः विद्याः सन्ति। अस्मिन् वेदे विंशतिः काण्डानि सन्ति। एकत्रिंशदुत्तरसप्तशतं (७३१) सूक्तानि सन्ति। समस्तवेदान्तसारभूता माण्डूक्योपनिषद् अत्र वर्तते। अथर्ववेदस्य नव शाखाः आसन्। अद्यत्वे तु शौनकशाखा पिप्पलादशाखा चेति द्वे शाखे उपलभ्येते।

८.४) वेदाङ्गानां परिचयः

वेदस्य अङ्गभूतानि षट् शास्त्राणि सन्ति। तानि वेदानाम् अध्ययने वेदोक्तकर्मणाम् आचरणे च उपकारकाणि भवन्ति। अतः तेषां वेदाङ्गम् इति नामधेयम्। तानि एवं सङ्गृहीतानि -

शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा।

कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः॥ इति

अस्य अयमर्थः - विद्वांसः वदन्ति यत् शिक्षा, व्याकरणं, छन्दः, निरुक्तं, ज्योतिषं, कल्पः इति वेदस्य षड् अङ्गानि भवन्ति।

८.४.१) शिक्षा

शिक्षा वै वेदस्य उच्चारणनियमबोधकं शास्त्रं भवति। अत्र वर्णाः, तेषां स्वराः उदात्तादयः, मात्राः ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपाः च प्रतिपाद्यन्ते। वेदभेदेन शाखाभेदेन च शिक्षा भिन्ना भवति। याज्ञवल्क्यशिक्षा, नारदीयशिक्षा, पाणिनीयशिक्षा इत्येवम् अनेके शिक्षाग्रन्थाः उपलभ्यन्ते। शाखासम्बद्धा शिक्षा प्रातिशाख्यमपि कथ्यते।

८.४.२) व्याकरणम्

वेदस्य शब्दशुद्धिं रक्षितुं व्याकरणस्य अध्ययनम् अनिवार्यमस्ति। व्याकरणे तु प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारेण शब्दरूपसिद्धिः प्रधानं कार्यं परिलक्ष्यते। तेन साधुपदप्रयोगविज्ञानं सिद्ध्यति। वेदमन्त्राणाम् अर्थावगमे अपि व्याकरणेन उपकारः क्रियते। यज्ञेषु आहुतित्यागे मन्त्रविनियोगे क्रियमाणे तत्तद्देवतानुसारं लिङ्गविभक्तिव्यत्यासः करणीयो भवति। लिङ्गविभक्तिप्रभृतीनी व्यत्यासः व्याकरणज्ञानं विना न सिद्ध्यति। एवं वेदोपकारि व्याकरणं वेदाङ्गं भवति। लौकिकभाषायामपि साधुपदप्रयोगे व्याकरणमेव शरणम्। सम्प्रदायविदः वदन्ति -

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणनीयकम्॥ इति

ऐन्द्रम्, चान्द्रम्, काशकृत्स्नम्, कौमारम्, शाकटायनम्, सारस्वतम्, अपिशलम्, शाकलम्, पाणिनीयकं चेति अष्टौ व्याकरणानि प्रसिद्धानि। इदानीं प्रचलितं वर्तते पाणिनिव्याकरणम्।

८.४.३) छन्दः

वेदमन्त्राः छन्दसि निबद्धाः सन्ति। छन्दसि नियता वर्णाः मात्राश्च भवन्ति। अतः छन्दः गीतिप्रधानं भवति। तत्र छन्दोज्ञानं विना मन्त्राणां सम्यक् उच्चारः न शक्यते। तस्मात् एतत् वेदाङ्गं भवति। पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् इति ग्रन्थः प्रसिद्धः यत्र वैदिकानि लौकिकानि छन्दांसि लक्षणपूर्वकं निरूपितानि सन्ति।

८.४.४) निरुक्तम्

वेदमन्त्राणां पदानाम् अर्थनिरूपणं निरुक्ते भवति। निर्वचनं हि पदानाम् अर्थस्य बोधनम् इति तात्पर्यम्। अर्थज्ञानं विना वेदमन्त्रे स्वरपरिकल्पना कर्माचरणं च असम्भवं भवति। वेदे स्थिताः कठिनशब्दाः निरुक्तशास्त्रे व्याख्याताः सन्ति। तेन वेदार्थावगमे वेदाध्येतॄणां महान् उपकारः निरुक्तात् भवति। इदानीं तु यास्कमुनिविरचितं निरुक्तं प्रसिद्धं वर्तते।

८.४.५) ज्यौतिषम्

ज्यौतिषं कालबोधकं शास्त्रं भवति। वेदे दिहितानि कर्माणि विशिष्टे काले कर्तव्यानि भवन्ति। स च काल विशिष्ट मास-पक्ष-तिथिप्रभृतीन् अंशान् आश्रित्य सिद्ध्यति। मास-पक्ष-तिथ्यादीनां विवेकः ज्यौतिषे भवति। अतः कालविशेषमाश्रित्य विहितानां वैदिककर्मणाम् अनुष्ठाने कालबाधकतया ज्यौतिषं महान्तम् उपकारं करोति। वेदभेदेन वेदाङ्गभूतं ज्यौतिषमपि भिन्नं भवति। लगधकृतं वैदाङ्गज्योतिषं बहु प्रसिद्धं वर्तते।

८.४.६) कल्पः

कल्पः यज्ञप्रक्रियानिर्वहणाय आवश्यकानां विषयाणां बोधकं शास्त्रं भवति। कल्पशास्त्रग्रन्थाः सूत्ररूपेण उपलभ्यन्ते।

प्रधानतया कल्पसूत्राणि द्विविधानि भवन्ति। श्रौतसूत्राणि स्मार्तसूत्राणि चेति। वेदोक्तानाम् अर्थात् श्रुत्युक्तानां कर्मविधीनां बोधकानि श्रौतसूत्राणि। स्मृत्युक्तानां कर्मविधीनां बोधकानि स्मार्तसूत्राणि। स्मार्तसूत्राण्यपि श्रुत्युक्तानां कर्मविधानामेव बोधकानि भवन्ति। तत्र पुनः विभागद्वयमस्ति धर्मसूत्राणि गृह्यसूत्राणि चेति। वर्णाश्रमभेदेन धर्मं बोधयन्ति धर्मसूत्राणि। गृह्यसूत्राणि तु षोडशसंस्काराणां विधिबोधकं यत् ये गृहस्थमार्गे प्रायः भवन्ति। शुल्बसूत्रं तु श्रौतसूत्रे अन्तर्भवति। तच्च यज्ञकुण्ड-यज्ञशालादीनां मापनार्थम् अपेक्षितं भवति। बोधायन-आपस्तम्ब-कात्यायनप्रभृतीनां कल्पसूत्रग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति।

एवं षडङ्गपरिवारितो वेदः भारतीयजीवनपद्धतेः मूलं परमं प्रमाणं च भवति। सः अन्यनिरपेक्षतया प्रमाणभूतः। स विधि-प्रतिबोधात्मना मानवजीवनस्य कृत्याकृत्योपदेशं करोति। वेदोक्तस्य कर्तव्यं यदि न

क्रियते अथवा वेदेन प्रतिषिद्धं कार्यं यदि क्रियते तर्हि भवति पापरूपी दण्डः। अतः वेदः प्रभुसम्मितः अर्थात् प्रभुसदृशः सन् आज्ञाकर्ता भवति। तदाज्ञायाः अपालने दोषयुक्तपालने वा राजा इव दण्डदाता अस्ति। अतः वेदः प्रभुसम्मितः इति अलङ्कारशास्त्रसम्प्रदाये प्रसिद्धिः अस्ति।

वेदः विश्वस्य प्रथमं वाङ्मयं भवति। ततः परं सञ्जातानि यानि शास्त्र-पुराण-काव्यादीनि वाङ्मयानि सन्ति तेषां मूलं वेदः एव। तेषु वेदतात्पर्यमेव प्रतिध्वनितं वर्तते। वेदतात्पर्यबहिर्भूतं वाङ्मयं भारतीयसंस्कृतौ ग्राह्यं न भवति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. यज्ञविषयाः प्रधानतया कस्मिन् वेदे सन्ति।

२. स्वरबोधकं शास्त्रं किम्।

३. निरुक्तं किं करोति।

४. गानप्रधानो वेदः कः।

५. स्तुतिप्रधानः वेदः कः।

६. प्रभुसम्मितः कः।

७. वेदः कुतः अपौरुषेयः।

८. भारतीयसंस्कृतेः संक्षिप्तं रूपं किम्।

८.५) पुराणानि

वेदमधीत्य जीवनस्य कृत्याकृत्यविवेकं प्राप्तुमसमर्थानां तद्विवेकाय तत्त्वदर्शिनो मुनयः पुराणानि विरचितवन्तः। ते च पुराणकर्तारो भगवन्तः वेदव्यासाः। पुराणेषु वेदोक्तम् तत्त्वं दृष्टान्तरूपैः पुरातनैः देव-मुनि-राजप्रभृतीनां वृत्तान्तैः बोध्यते। अतः "**इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्**" इति साम्प्रदायिका वदन्ति। इतिहासेन पुराणेन च वेदतात्पर्यस्य विस्तरेण निरूपणम् उपबृंहणं भवति। अर्थात् विस्तरेण दृष्टान्तादिभिः अर्थं विवृत्य विवृत्य प्रकाशनम्। पुराणेषु वर्णिताः विषयाः वेदोक्तं निगूढमपि तत्त्वं सरलतया निरूपयितुम् अत्यन्तम् उपकुर्वन्ति। पुरातनाः वृत्तान्ताः धर्मादितत्त्वनिरूपणाय निदर्शनरूपेण यदा वर्ण्यन्ते तदा तत्त्वाभिव्यञ्जकाः ते सर्वदा नवा इव भवन्ति। अतः पुरा अपि नवं पुराणम् इति वदन्ति। पुरा नाम प्राचीनम् इत्यर्थः। पुराणग्रन्थानां सामान्यं स्वरूपम् भवति यथा

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥

सर्गः, प्रतिसर्गः, वंशः, मन्वन्तराणि, वंशानुचरितम् इति पञ्चभिः अंशैः युक्तं पुराणं भवति। सर्गः सृष्टिः। प्रतिसर्गः हि सृष्टिः लयः पुनः सृष्टिश्च इति। वंशः हि सृष्ट्यादौ कदा कदा कः कः वंशः आसीत्

इत्येवं वर्णनम्। वंशानुचरितं हि सूर्यचन्द्रवंशीयानां राजादीनां वर्णनम्। एते पञ्च अंशाः पुराणे तिष्ठन्ति। एतान् अतिरिच्यापि अनेके विषयाः पुराणेषु भवन्ति।

८.६) पुराणानां कर्तृ-संख्या-नामानि

पुराणानां रचयिता भगवान् वेदव्यासः। तस्य पुराणमुनिः इति नाम प्रसिद्धमेव भवति। पुराणानां संख्या भवति अष्टादश। तेषां नामानि ग्रहीतुं कश्चन प्राचीनश्लोकः सर्वत्र उद्घ्रियते। स च यथा -

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।

अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते॥

अत्र पुराणानाम् प्रथमाक्षराणि गृहीत्वा तेषां नामानि स्मार्यन्ते।

मद्वयम् - मकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणद्वयं भवति। तच्च मत्स्यपुराणं मार्कण्डेयपुराणम् इति।

भद्वयम् - भकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणद्वयं नाम भविष्यपुराणं भागवतपुराणम् चेति।

ब्रत्रयम् - ब्रकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणत्रयं नाम ब्रह्माण्डपुराणं, ब्रह्मपुराणं, ब्रह्मवैवर्तपुराणम् चेति।

वचतुष्टयम् - वकारप्रथमाक्षरयुक्तं पुराणचतुष्टयं नाम वराहपुराणं, वामनपुराणं, वायुपुराणं, विष्णुपुराणम्।

अ – अग्निपुराणम्

ना - नारदपुराणम्

प – पद्मपुराणम्

लि - लिङ्गपुराणम्

ग – गरुडपुराणम्

कू - कूर्मपुराणम्

स्क – स्कन्दपुराणम्

एवम् अष्टादश पुराणनि प्रसिद्धानि सन्ति। एतानि अतिरिच्य गणेश-नारसिंह-सौरादीनि अष्टादश उपपुराणानि सन्ति। सर्वेषां पुराणानां विस्तरः अनन्ताकाश इव गोचरीभवति। पुराणानि वेदोक्तमेव जीवनविवेकं बोधयन्ति। परन्तु वेदे सूक्ष्मतया उक्ताः सृष्टिप्रलयविचाराः युग-मन्वन्तरादिकालपरिमाणानि भगवतः अवताराः इत्येवं विलक्षणाः विषयाः पुराणेषु सुष्ठु निरूपिताः सन्ति। धर्माधर्मनिर्णयप्रसङ्गे पुराणानां श्लोकाः प्रमाणरूपेण स्वीक्रियन्ते।

पुराणेषु प्रतिपादनशैली वेदशैलीतः भिन्ना दृश्यते। मन्दमतानामपि गभीरतत्त्वग्रहणं यथा शक्यं तथा अत्र भवति विषयनिरूपणम्। प्राचीनवृत्तान्तनिरूपणपुरःसरमेव प्रायः सर्वं प्रकाशितं भवति। परन्तु वैदिकपरिभाषा अत्र न भवति। लोकजीवननिदर्शनेन कृतं निरूपणं जनानां सरलतया हृदयग्राह्यं भवति। पुराणेषु वेदकाव्यशैलीमध्यस्था काचित् शैली भवति। तेषु कृत्याकृत्योपदेशः मित्रोपदेश इव नाति कठिनः नापि सहसा परिहार्यः भवति। तस्मात् पुराणं मित्रसम्मितमिति आलङ्कारिका वदन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-२

९. पुरा इत्यस्य कोऽर्थः।

१०. पुराणमुनिः कः।

११. पुराणस्य कति लक्षणानि।

१२. मित्रसम्मितं नाम कोऽर्थः।

१३. व-चतुष्टयेन कानि पुराणानि गृह्यन्ते।

८.७) काव्यम्

कवेः कर्म काव्यम् इति आलङ्कारिका वदन्ति। तच्च रमणीयं शब्दार्थयुगलम्, रसात्मकं वाक्यम् इत्यपि अन्यान्यविद्वांसः वदन्ति। अस्मत्परम्परायां जीवनविवेकाय शास्त्रमार्गः इव काव्यमार्गोऽपि अतीव आदृतो वर्तते।

द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः शास्त्रं च कविकर्म च।

प्रज्ञोपज्ञं तयोराद्यं प्रतिभोद्भवमन्तिमम्॥ इति अवदत् भट्टतौतः।

अस्य श्लोकस्य **अन्वयार्थः** - शास्त्रम् - वेदशास्त्रराशिः, कविकर्म च – काव्यं च, गिरां देव्याः - सरस्वत्याः, द्वे वर्त्मनी - द्वौ मार्गौ। तयोः - काव्ययोः मध्ये, आद्यम् - प्रथमम् अर्थात् शास्त्रम्, प्रज्ञोपज्ञम् - बुद्धिशक्त्या निष्पन्नम्, अन्तिमम् - अन्त्यम् अर्थात् काव्यम्, प्रतिभोद्भवम् - कविप्रतिभाशक्त्या निष्पन्नम् अस्ति।

अत्र **अयमाशयः** - ज्ञानाधिदेवता भवति सरस्वती। तस्याः प्रवृत्त्यर्थं द्वौ मार्गौ लोके स्तः। एकः शास्त्रमार्गः। सः प्रज्ञासामर्थ्यात् निष्पन्नः अस्ति। प्रज्ञायाः विचारबलेन ये ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्ति तेषां शास्त्ररूपी मार्गः समुचितः भवितुमर्हति। सरस्वत्याः अपरः मार्गः भवति काव्यमार्गः। स च कवीनां प्रतिभाबलात् निष्पन्नः अस्ति। ये तु सहृदयत्ववशात् काव्यानुरक्ताः सन्ति तेषां काव्यद्वारा जीवनविवेकात्मकं ज्ञानं प्राप्तुं शक्यमस्ति। एवं च शास्त्रं काव्यं च जीवनसार्थक्यसम्पादनायैव आविष्कृतं आदृतं च वर्तते। तत्र यस्य यादृशी अभिरुचिः स्वभावो वा भवति स तत्तन्मार्गम् अनुसरति। कश्चित् प्राचीनश्लोको वदति -

वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे।

वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षात् रामायणात्मना॥ इति

अन्वयार्थः - वेदवेद्ये - सर्ववेदैः वेदितुं शक्ये, परे पुंसि - परमपुरुषे अर्थात् श्रीमन्नारायणे, दशरथात्मजे - दशरथस्य पुत्रे, जाते - सञ्जाते सति, वेदः - श्रुतिः, प्राचेतसात् - वाल्मीकिद्वारा, रामायणात्मना - श्रीमद्रामायणरूपेण, साक्षात् आसीत् - प्रकटितं प्रत्यक्षं वा आसीत्।

इदमत्र **तात्पर्यम्** - सकलवेदवेदान्तप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः महाविष्णुः। सर्वे वेदाः परमार्थतः तमेव पुरुषं वर्णयन्ति। सः यदा दशरथपुत्ररूपेण अर्थात् श्रीरामरूपेण अवतीर्णः आसीत् तदा समग्रो वेदः वाल्मीकिद्वारा रामायणकाव्यरूपेण प्रकटीभूतः आसीत्। अतः सम्प्रदायविदां प्राज्ञानाम् अभिप्रायः भवति यत् यथा नारायणः एव श्रीरामरूपेण उपागतः तथा वेद एव रामायणरूपेण उपागतः। तेन शास्त्रमिव काव्यमपि परम्परायां बहुमतमासीत् इति अवगम्यते। एवं च अस्माकं सम्प्रदाये काव्यस्य अस्ति कापि महती प्रतिष्ठा।

८.८) काव्यस्य मूलम्

यथा अस्माकं सर्वे विद्याप्रकाराः वेदमूलकाः भवन्ति तथा काव्यस्यापि मूलस्थानं प्रथमं स्थानं भवति वेद एव। काव्यस्य प्रथमं स्वरूपं वेदः। वेदे सहस्त्रशः मन्त्रा परमकाव्यरूपेण भवन्ति। दिङ्मात्रम् उदाह्रियते।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥ (कठोपनिषत्)

अन्वयार्थः - आत्मानम् - स्वमात्मानम्, रथिनं विद्धि - रथी-रथस्वामी इति जानातु। शरीरं तु - देहं तु, रथं विद्धि - रथः इति जानातु। बुद्धिं तु - मतिं तु, सारथिं विद्धि - सारथिः रथचालकः इति जानातु। मनः एव – चित्तमेव, प्रग्रहं विद्धि - रथाश्वनियन्त्रकं सूत्रम् इति जानातु।

भावार्थः - अत्र जीवात्मा रथिरूपेण परिकल्पितः। शरीरं रथरूपेण परिकल्पितम्। यथा रथमाश्रित्य कश्चित् इष्टं स्थानं गच्छति तथा शरीरमाश्रित्य जीवात्मा अभीष्टं फलं प्राप्नोति। यथा रथस्य सम्यक् चालमाय समीचीनः सारथिः भवति तथा कार्याकार्यविवेकवती बुद्धिः शरीररूपरथचालनाय आश्रयणीया यया रथी आत्मा मोक्षरूपं निजस्थानं प्राप्नोति। मनः अत्र रज्जुः इति कल्प्यते। सारथेः हस्ते यथा रज्जुः भवति तथा बुद्धेः अधीनं मनः भवेत् इत्यर्थः। अत्र जीवस्य मुक्तिलोभोपायः उक्तः। सः काव्यशैल्या निरूपितः इति स्पष्टं प्रतिभाति।

यथा वा,

यथा सम्पुष्पितस्य वृक्षस्य दूरात् गन्धो वाति एवं पुष्पस्य कर्मणो दूरात् गन्धो वाति। (महानारायणोपनिषत्)

अन्वयार्थः - यथा - यद्वत्, सम्पुष्पितस्य – विकसितपुष्पयुक्तस्य वृक्षस्य – तरोः, गन्धः - परिमलः, दूरात् - दूरप्रदेशात्, वाति - प्रसरति, तथा - तद्वत्, पुष्पस्य – कल्याणात्मकस्य, कर्मणः - क्रियायाः, दूरात् - दीर्घतया, गन्धः - सत्फलं, वाति - व्याप्नोति।

अत्र सत्कर्मप्रशंसायां पुष्पभरितस्य वृक्षस्य सादृश्यं वर्णितम् अस्ति। तेन अयं मन्त्रः काव्यात्मको जातः। एवं सहस्त्रशो वेदमन्त्राः सन्ति येषु रमणीयं काव्यस्वरूपं समुल्लसति। इत्थं वेदः काव्यस्य मूलमिति प्रतीयते।

टिप्पणी

८.९) काव्यविकासः

यथा वेदे तथा पुराणेषु अपि काव्यात्मकाः श्लोकाः प्रकाशम् उपलभ्यन्ते। भगवतमहापुराणं तु रसात्मकरमणीयवर्णनाविलसितं पुराणं भवति। एवं काव्यधर्मस्य वेदापेक्षया अधिकः विकासः दृश्यते। किन्तु पुराणेषु काव्यशैली एव प्रधानतया न दृश्यते। तस्मात् जगति प्रथमः परिपूर्णकाव्यावतारो नाम वाल्मीकिविरचितं रामायणम्। अतः रामायणम् आदिकाव्यं वाल्मीकिश्च आदिकविः इति प्रसिद्धिः लोके वर्तते। भोजराजस्तु

मधुमयभणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः इति वदति।

अस्य **अयमर्थः** - सरसानां समधुराणां वचनानां रचनायां सर्वेषां कवीनां मार्गदर्शी भवति महर्षिः वाल्मीकिः इति। रामायणमपि सर्वेषां काव्यानां सर्वोच्चं निदर्शनं भवति। रामायणे परिपूर्णं काव्यत्वं दृश्यते। ततःपरं रामायणमवलम्ब्य नैके कवयः सहस्रशः काव्यानि विरचितवन्तः। अतः परं कवीनामाधारम् इति उक्त्वा उत्तरकाले कवीनां परमाधारः रामायणं भवति इति वाल्मीकिः स्वयम् उद्घोषितवान्।

रामायणात् परं विरचितं महत् काव्यं नाम महाभारतम्। महाभारतं तु काव्यम् इति व्यासः स्वयं कथयति। तद्यथा

कृतं मयेदं भगवन् काव्यं परमपूजितम्। इति

हे भगवन्, मया महाभारतनामकं परमपूजनीयं काव्यं विरचितम् इति ब्रह्माणं निवेदयति। तस्य गाम्भीर्यं "भारतं पञ्चमो वेदः" इति प्रसिद्धवचनेन ज्ञातं भवति। महाभारतमाश्रित्य तदुत्तरकालेषु नैके कवयः सहस्रशः काव्यानि विरचितवन्तः।

महाभारतात् परं कालिदास-भास-अश्वघोषादयः बहवः कवयः उत्कृष्टानि महाकाव्य–नाटकाद्यनेकप्रकारकाणि काव्यानि विरचितवन्तः। तदनन्तरं भारवि-माघ-बाणभट्ट-भवभूति-श्रीहर्ष-कुमारदासप्रभृतयः नैके कवयः सहस्रशः काव्यानि विरचितवन्तः। तेन काव्यलोकः अत्यन्तं विकासं प्राप्तवान्। अत एव बहूनि महाकाव्यानि, खण्डकाव्यानि, नाटकानि, चम्पूकाव्यानि, गद्यकाव्यानि इत्येवं नैके काव्यप्रकाराः समजायन्त। अद्यापि संस्कृतकाव्यप्रपञ्चः वर्धमान एव दृश्यते। अतः अद्य संस्कृतकाव्यलोकस्य इयन्तागणना असम्भवा एव जाता।

८.१०) काव्यस्य वैशिष्ट्यं प्रयोजनञ्च

वेदः प्रभुसम्मितः इत्युच्यते। पुराणं मित्रसम्मितम् उत्युच्यते। काव्यं हि कान्तासम्मितं भवति। कान्तासम्मितं नाम कान्तासदृशम् इत्यर्थः। कान्ता नाम प्रिया भार्या इत्यर्थः। (यदा) लोके साध्वीं कुशलां च कान्तां किमपि जिज्ञासमानः पृच्छति। तदा सा साक्षात् अभिप्रायवाचकं वाक्यं परित्यजति। ततः स्मित-कटाक्ष-मुखावनमनादिचेष्टाविशेषपुरःसरं परोक्षतः स्वाभिप्रायसूचकैः वचनैः अभिमतार्थं ज्ञापयन्ती

तत्र कान्तं प्रवर्तयति। यथा किम् आम्रफलम् आस्वादयसि उत द्राक्षाफलम् इति कान्तः कान्तां पृच्छति। तदा आम्रफलमास्वादयामि इति साक्षात् न वदति। आम्रफलं मधुरं परिमलयुक्तं विविधवर्णरञ्जितं भवति इति वदति। तेन एतदेव उक्तं भवति यत् अहम् आम्रफलम् आस्वादयितुमिच्छामि इति। एवं कान्तानां यथा परोक्षतः स्वाभिप्रायाभिव्यञ्जनशैली वचने भवति तथा काव्यस्यापि भवति। अतः काव्यं कान्तासम्मितम् इति प्रसिद्धम्। कान्तावचनं यथा सरसं मनोहरं भवति तथा काव्यमपि सरसरमणीयं भवति येन सहृदयहृदयम् आकृष्टं भवति। एतस्मात् कारणात् वेदात् पुराणात् च विलक्षणं भवति।

ईदृशस्य काव्यस्य सन्ति मोद-बोधरूपाणि नानाप्रयोजनानि। वेदार्थस्य विस्तरेण विवरणाय काव्यम् उपादेयमिति प्राचीनानां मतिरासीत्। तदाह भगवान् वाल्मीकिः यथा

स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ।

वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः॥ (वाल्मी.रा. बा.का. ४.६)

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत्। (४.७)

अन्वयार्थः - प्रभुः - वाल्मीकिः, मेधाविनौ - प्रज्ञावन्तौ, वेदेषु - श्रुतिषु, परिनिष्ठितौ - सम्यक् अध्ययनवन्तौ, तौ - लवकुशौ, दृष्ट्वा - अवलोक्य, ज्ञात्वा वा, वेदोपबृंहणार्थाय – वेदार्थस्य समन्वयदृष्ट्या प्रदर्शनाय, सीतायाः चरितम् - जानकीचरित्रात्मकं, कृत्स्नं - समस्तम् रामायणम् - रामायणनामकम्, महत् काव्यम् - महाकाव्यम्, अग्राहयत – ग्राहितवान्, शिक्षितवान्।

अत्र अयं **भावः** वर्तते यत् लवकुशयोः वेदाध्ययनात्परं वेदोक्तानां जीवनधर्माणां लोकजीवनसमन्वयदृष्ट्या निरूपणं कर्तुं रामायणकाव्यं बोधितवान् वाल्मीकिः। तेन काव्यं वेदार्थस्य निरूपणे महत् साधनं भवति इत्यवगम्यते। व्यासस्य महाभारतकाव्येऽपि वेदार्थविस्तरः एव परिलक्ष्यते। अतः पञ्चमो वेदः इति कीर्तिः महाभारतस्य भवति। वेदोपदेशस्तु धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्विधपुरुषार्थानां विवेकः एव भवति। तस्मात् आलङ्कारिकाः काव्यस्य प्रयोजनं नाम पुरुषार्थेषु व्युत्पत्तिलाभः इति वदन्ति। तदाह भामहः -

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम्॥ (काव्यालङ्कारः १.२) इति।

अन्वयार्थः - साधुकाव्यनिषेवणम् - सत्काव्यानाम् अध्ययनम्, धर्मार्थविषयेषु, कलासु च – गीत-नाट्यादिकलानां विषयेषु, वैचक्षण्यम् - कौशलं, बोधम्, कीर्तिम् - यशः, प्रीतिम् - आनन्दं च करोति - जनयति।

भावार्थः - सत्काव्यानां प्रथमं फलं भवति यत् धर्मादिविषये सम्यक् बोधः। काव्यद्वारा कवीनां धनलाभोऽपि भवत्येव। गीत-नृत्यादिषु कलासु काव्येन कौशलं वर्धते। काव्येन महती कीर्तिः कवीनां भवति। तया कीर्त्या कालिदासादयः महाकवयः अद्यापि जीवन्ति। अपरं महत् फलं प्रीतिः। प्रीतिर्नाम आनन्दः। स चात्र रसास्वादः। वेद-शास्त्र-पुराणादिषु पुरुषार्थविवेकः नीरसतया भवति। काव्ये तु रसास्वादपूर्वकं पुरुषार्थविवेकः भवति इति काव्यस्य विशेषः अवगन्तव्यः।

लोके वेदादीनाम् अध्ययनेन जीवनविवेकं प्राप्नुवन्तः स्वल्पा दृश्यन्ते। काव्येन जीवनविवेकं प्राप्नुवन्तः संख्यया अधिकाः सन्ति। अतः अस्ति लोके काव्यस्य महती आवश्यकता प्रतिष्ठा च।

८.११) एतत् युष्माभिः अवगतम्

जगति प्राचीनतमं वाङ्मयं भवति वेदः। सः अपौरुषेयः अस्ति। सः इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च उपायं बोधयति। स एव भारतीयसंस्कृतेः परमं प्रमाणम्। स च ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः इति चतुर्धा वर्तते। एतेषां चतुर्णां वेदानां मन्त्रः, ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषत् इति उपविभागाः भवन्ति। अयं वेदः सांसारिकं योगक्षेमं मोक्षं च साधयितुं धर्मान् उपदिशति। अस्य शिक्षा - व्याकरणं - छन्दः - निरुक्तं- ज्यौतिषं - कल्पः इति षट् अङ्गशास्त्राणि भवन्ति। वेदः प्रभुसम्मितः इत्युच्यते।

वेदोक्तानां धर्माणां सरलतया निरूपणाय भगवान् वेदव्यासः पुराणानि रचितवान्। तानि अष्टादश भवन्ति। पुराणं मित्रसम्मितम् इत्युच्यते।

काव्यं तु कान्तासम्मितं भवति। वेदोक्तानां धर्मार्थकाममोक्षाणां बोधः अत्र सरसमार्गेण भवति। काव्यस्य प्रथमं निदर्शनं वेदमन्त्र एव। पुराणेषु अपि काव्यमयशैली दृश्यते। रामायणं तु परिपूर्णं जगतः आदिकाव्यं च भवति। रामायणात् आरभ्य काव्यस्य विकासः प्रारब्धः। ततःपरं व्यासः महाभारतं विरचितवान्। भारतस्य तु पञ्चमवेदः इति ख्यातिः अस्ति। रामायणं महाभारतं च आश्रित्य सहस्त्रशः काव्यानि नैकैः कविभिः विरचितानि सन्ति। तेन काव्यलोकस्य महान् विकासः प्राप्तः। काव्यद्वारा जीवने कृत्याकृत्यविवेकं प्राप्तुमर्हाः अधिकाः सन्ति। तस्मात् काव्यस्य अत्यन्तं महत्त्वं वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः-३

१४. सरस्वत्याः द्वौ मार्गौ कौ।

१५. काव्यस्य प्रथमम् अस्तित्वं कुत्र उपलभ्यते।

१६. आत्मरूपस्य रथिनः बुद्धिः का।

१७. आदिकाव्यं किम्।

१८. काव्यवचनानां मार्गदर्शी कः।

१९. पञ्चमो वेदः कः।

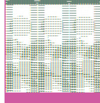
२०. कान्तासम्मितं किम्।

२१. वाल्मीकिः लवकुशौ कुतः रामायणं पाठितवान्।

२२. काव्येन पुरुषार्थविवेकः कथं भवति।

२३. काव्ये आनन्दो नाम कः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. वेदस्य लक्षणं किम्।

२. वेदस्य भेदाः उपविभागाः च के के सन्ति।

३. ऋग्वेदस्य परिचयं कारयत।

४. वेदाङ्गानि परिचारयत।

५. पुराणस्य पञ्च लक्षणानि व्याख्यात।

६. अष्टादश पुराणानां नामानि कानि।

७. काव्यात्मकं मन्त्रं सान्वयं व्याख्यात।

८. काव्यं कान्तासम्मितम् इति सोदाहरणं निरूपयत।

९. काव्यं वेदात्, पुराणाच्च कथं विलक्षणम्।

१०. काव्यप्रयोजनानि कानि।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि-१

१. यजुर्वेदे।

२. शिक्षा।

३. वेदमन्त्राणां पदानां अर्थनिरूपणं निरुक्ते भवति।

४. सामवेदः।

५. ऋग्वेदः।

६. वेदः।

७. वेदः कैश्चित् पुरुषैः विरचितः ग्रन्थो नास्ति अतः वेदः अपौरुषेयः।

८. षडङ्गो वेदः।

उत्तराणि-२

९. प्राचीनम् इत्यर्थः।

१०. वेदव्यासः।

११. पञ्च।

१२. मित्रसदृशम् इत्यर्थः।

१३. वराहपुराणं, वामनपुराणं, वायुपुराणं, विष्णुपुराणं च।

उत्तराणि-३

१४. वेदशास्त्रराशिः, काव्यं च ।

१५. वेदे।

१६. सारथिः।

१७. रामायणम्

१८. वाल्मीकिः

१९. महाभारतम्

२०. काव्यम्

२१. वेदार्थस्य उपबृंहणार्थम्

२२. रसास्वादपूर्वकम्

२३. रसः

॥ इति अष्टमः पाठः ॥

